

Наталія Опанасенко

ІДЕАЛ УЧИТЕЛЯ У СПАДЩИНІ УКРАЇНСЬКИХ ДІЯЧІВ «ПРОСВІТ» (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті аналізуються художні й педагогічні твори українських діячів «Просвіт» кінця ХІХ – початку ХХ ст. та визначається їх ідеал учителя. Підкреслюється важливість здобутків педагогічної думки минулого для сьогодення.

Ключові слова: українські діячі «Просвіт», ідеал учителя, виховний ідеал.

Суспільно-політичні та економічні процеси, що відбуваються в Україні, вимагають нового педагогічного бачення проблем виховання особистості. Важливим постає завдання виховання гармонійно розвиненої, творчої особистості на засадах національної самобутності: громадянина незалежної держави, гуманіста, носія духовної культури нації. Провідна роль у навчанні і вихованні підростаючого покоління, у формуванні гармонійно розвиненої, творчої, діяльної особистості належить учителю.

Особливістю сучасного етапу розвитку нашого суспільства є необхідність докорінного покращення підготовки спеціалістів, зокрема майбутніх учителів, створення умов для об'єднання в єдине ціле знань з різних предметів з метою цілісного й різнобічного вивчення матеріалу та успішного застосування їх на практиці. Реалізація даного завдання неможлива без ґрунтового й об'єктивного вивчення педагогічної спадщини українського народу, історичних коренів педагогічних явищ і процесів.

У педагогічній практиці України наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. були сформульовані концептуальні засади національної освіти і виховання, висунуті ідеї щодо виховного ідеалу. Цей виховний ідеал і, зокрема ідеал учителя, розвинутий у працях українських діячів «Просвіт» (Б. Грінченка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, С. Русової та ін.).

Питання, що стосуються ідеалу як мети виховання, розглядаються сучасними українськими вченими у різному контексті: національного та родинного виховання – О. Киричук, В. Кузь, В. Майборода, Ю. Руденко, З. Сергійчук, В. Скуратівський, М. Стельмахович; цілісного виховання особистості – С. Карпенчук, Т. Левченко; як модель процесу формування особистості – М. Кухта; гуманістичного виховання особистості на основі цінностей – О. Вишневський, І. Підласий; модель ідеалу вчителя на матеріалах журналістики другої половини ХІХ – початку ХХ ст. досліджувала Е. Панасенко. Вивчення різних аспектів діяльності українських товариств «Просвіта» означеного періоду було предметом досліджень Л. Березівської, Л. Вовк, Л. Євселевського, Р. Іваничука, Ж. Ковби, О. Коновця, Т. Кома-

ринця, О. Лисенка, Б. Савчука, С. Фарини.

Немало праць присвячено діячам «Просвіт»: Б. Грінченку (І. Карпенко, Н. Копиленко), М. Коцюбинському (В. Окорнов), Лесі Українці (І. Шиманська), С. Русовій (Г. Груць, І. Зайченко, Є. Коваленко, В. Майборода, І. Пінчук, О. Проскура, В. Слюсаренко).

Мета нашої статті – визначити ідеал учителя українських «просвітян» кінця ХІХ – початку ХХ ст. через аналіз їх художніх та педагогічних творів.

Українські діячі «Просвіт» означеного періоду обґрунтували ідеал учителя, який зможе сформувати у підростаючого покоління запропонований ними виховний ідеал.

Визначний педагог-просвітитель, голова київської «Просвіти» Б. Грінченко своє уявлення про ідеал учителя досить чітко висловив через власне художні твори про школу та вчителів. Так, в оповіданні «Непокірний» описано жалюгідний безправний стан народного вчителя на селі. Автор називає тих, хто насправді керує тут освітою: волосний писар, волосний старшина, поліцейський урядник та сільський староста, які й зібралися у шинку, щоб записати всі «провини» нового вчителя. Багато лиха зазнав учитель Василь Дмитрович від сільської управи, та все ж не скорився. Письменник не лише співчуває своєму героєві, а й протестує проти такого відношення з боку влади до справжніх учителів, які люблять свою працю і здатні заради неї на самопожертву.

Стан народної школи та життя вчителя Б. Грінченко переконливо показав у повісті «Сонячний промінь». «В кінці вулиці стояла школа. Школа була у невеличкій, неохайній, необмазаній будівлі... Нефарбовані, погано пороблені парти, всі порізані і пописані школярськими ручками; кілька заялзених малюнків з сюжетами Святого Письма по стінах, шафа – от і вся школа; хата була невеличка, низька» [1, 346]. Далі автор описує сільського вчителя Карпенка, з блідим обличчям, у старенькій піджачині. Жив він у кімнаті, «переділеній надвоє параваном, старим та обідраним. У хаті було вбого, меблів мало, та й ті старі, але чисто. У кутку коло столу висіла поличка, а на ній кілька книжок; на столі зшитки, шкільні підручники» [1, 346]. Як бачимо, письменник і тут нагадує читачеві про жалюгідний стан шкіл та убоге життя сільського вчителя.

З художніх творів Б. Грінченка про школу та вчителів видно, що ідеалом учителя для письменника-педагога був справжній патріот, відданий своїй справі; якого не зупиняють ніякі соціальні тортури. Саме такий учитель здатний виховувати підростаюче покоління, справжніх патріотів, носіїв духовної культури нації.

Визначний письменник і громадський діяч, голова чернігівської «Просвіти» М. Коцюбинський спрямовував свої зусилля на прищеплення селянській молоді ідей національно-культурного відродження, розуміючи, що саме вона у недалекому майбутньому буде відіграти головну роль в

українському русі. Його ідеал людини праці, трудівника, людини з багатою духовністю, вольової, сміливої, яка любить свій рідний край, викристалізовується з художніх творів («Хо») та педагогічного доробку («Світло і тіні руського життя», «Шкільна справа»).

Письменниця, поетеса, громадська діячка, заступник голови київської «Просвіти» Леся Українка також пропонувала ідеал учителя, який має любити дітей, поважати їхню особистість, мати широке коло знань, уміти належним чином спрямувати інтелектуальні інтереси й моральні прагнення учнів. Між учителем і учнями, на думку Лесі Українки, мають панувати взаєморозуміння, добрі, дружні стосунки. «Щоб до душі душею промовляти, то треба, щоб ті душі поріднилились», – говорить Річард з драматичної поеми «У пущі». Це сказано про художника, а не про педагога. Проте, якщо подивитися більш загально на ці слова, то їх можна трактувати як слова людини-вчителя, яка має право вести за собою інших. Як стверджує авторка, справжній учитель той, хто досконало володіє предметом, розуміє його значення у суспільстві, хто має тверді переконання, велику душевну доброту, глибоко моральна особистість. Ці риси притаманні герою поеми – талановитому скульптору Річарду Айрону – «одважний, вільний і непримиримий, покірний тільки правді і красі» [2, Т. V, 116].

Леся Українка глибоко усвідомлювала, як багато значить безпосередній моральний вплив на вихованців. Чесний учитель – у розумінні Лесі Українки – це людина, яка віддає свої сили служінню народному благу, виховує молодь сміливою і мужньою. Про такого вчителя Леся Українка написала своїй подрузі А.С. Макаровій у відповідь на її скарги про безперспективність педагогічної роботи і сумну долю народно-го вчителя. Поетеса намагається розвіяти песимістичні погляди вчительки. «Я не так, впрочем, сумно дивлюсь на ваше учительство, як ви», – писала вона. Як мету, що може влити в людину нові сили, вона помічає ідеал, до якого треба прагнути. «Уже одно те, що в школі є люди не лиха, – читаємо в згаданому листі, – не черства педантка і притім чесна, – єсть уже велика користь для дітей» [2, Т. IX, 172]. Ми поділяємо думку дослідниці творчості Лесі Українки І. Шиманської про те, що цією фразою письменниця утверджує ідеал учителя, що любить дітей. «Не педант – це значить людина ясного світорозуміння, широкого кругозору, здатна зрозуміти дитячу психологію, інтереси й потреби дитячого віку... Тільки така людина може бути ідейним наставником молоді» [3, 60].

У зверненні до молодших сестер Леся Українка теж формулює ідеал учителя: «Для вас, мої дорогі сестри і брати, я хотіла б бути енергійною, міцною, з ясним, хоч і поважним поглядом, з сильними руками, здатними до постійної і путньої роботи, з нормальним серцем і здоровою душею» [2, Т. IX, 241–242]. Ці слова написані не про саму Лесю, а про вчителя взагалі, про наставника молоді. Ясного, оптимістичного, бадьорого світогляду

вимагає письменниця від учителя, тобто світогляду, заснованого на глибокому осмисленні явищ життя, розумінні суспільних закономірностей. Справжній учитель має стати зразком для своїх вихованців, вести їх складним життєвим шляхом, а для цього мусить багато працювати над собою.

Отже, запропонований Лесею Українкою ідеал учителя-наставника – це творча особистість, якій притаманні такі цінності, як чесність, гідність, працьовитість, патріотизм, відданість своєму народові. Саме такий учитель зможе виховати справжніх громадян своєї країни.

Ідеал учителя розглядала у своїй творчості педагог, активний діяч київської «Просвіти» С. Русова. Педагогічну працю вона вважала як виключно складну і почесну. «В наші часи бути гарним педагогом – це бути справжнім реформатором майбутнього життя України, бути апостолом Правди і Науки» [4, 64] – зазначала С. Русова у праці «Теорія і практика дошкільного виховання».

Виступаючи за побудову навчальних закладів, зокрема школи, на національному ґрунті, С. Русова ставила вимоги і до вчителя. У статті «До сучасного становища народного учителя» вона зазначала «...треба добре пам'ятати, що самі гроші не утворять гарну справжню школу для люду, що в школі найбільшу вагу має не гарний будинок, не стіни, не книжки, не малянки, – а творчу силу дає їй людина, яка там працює, що джерело освіти – то учитель або учителька» [5, 36].

С. Русова була незадоволена системою підготовки педагогічних кадрів у царській Росії, дбала про її поліпшення, особливо про підготовку вихователів для дошкільних закладів та вчителів початкових шкіл. Упродовж усього періоду активної педагогічної діяльності С. Русова брала участь у підготовці українських вихователів та вчителів, під її керівництвом було відкрито українське відділення при Фребелівському інституті у Києві, вища школа для підготовки педагогічних кадрів у Празі. Вона брала активну участь у роботі учительських з'їздів, порушуючи питання про необхідність розширення загальноосвітньої і спеціалізованої педагогічної підготовки майбутніх учителів, створення умов для їхньої самоосвіти, про відкриття педагогічних бібліотек, видання педагогічної літератури. І, зрештою, вона сама читала лекції майбутнім учителям.

Говорячи про освіту підростаючого покоління, С. Русова мала на увазі, здебільшого, дітей сільських. На її думку, психологія українських дітей більш схожа на селянську: вони сором'язливі, стримані, релігійні, дещо забобонні. Тому вчителю доводиться працювати саме з такими дітьми. С. Русова наводила не один приклад, коли вчителі скаржилися на незнання життя на селі та на нерозуміння мови селян. «Чимало є дописів про ті перешкоди, які ставить учителеві незнайома йому мова школярів, коли доводиться не раз самому вчитися «мови своїх учнів» [5, 38]. У семінаріях учителі вчилися російською мовою, практику проходили з російськими дітьми. Тому, на думку С. Русової, «оце нерозуміння й не-

знання мови того люду, якого треба чомусь навчити, дуже шкодило справі й паралізувало її розвиток» [5, 39]. На першому Всеросійському з'їзді з народної освіти, що проходив у Петербурзі, наголошувалося на тому, що вчителі не повинні жити відокремлено від села. Вони мають звертати увагу на «расові риси люду, економічні обставини, психічні й фізичні риси дітей» [6, 8]. Учителі повинні налагоджувати добрі стосунки з сільськими жінками. Зазначалося також, що до цієї роботи вчителів потрібно готувати на курсах, ознайомлюючи з місцевим життям і природою.

Учителі бідкалися в основному про шкільні справи, ставлячи на другий план своє матеріальне становище, яке було вкрай складним. Щоб хоч якось його поліпшити, вчителям доводилося шукати додатковий заробіток, тим самим втрачаючи своє здоров'я. У таких умовах життя вони «вже не думають ні про ліпші методи, ні про громадські обов'язки, а байдуже виконують свою роботу, поки вистачить сил» [5, 41], – писала С. Русова. Вона зазначала, що на загальному зібранні земський з'їзд обмежився короткою резолюцією щодо покращення матеріального становища учителів, надання допомоги у випадку хвороби, збільшення їх пенсій.

Крім надзвичайно складного матеріального становища вчителя, в його життя постійно втручалося керівництво, яке стежило за ним. Також не вистачало засобів самостійності: книжок, посібників, методичної літератури. Тому потрібно створювати товариства допомоги, щоб учитель не почував себе самотнім у своїй нелегкій справі [6, 8].

На основі всебічного аналізу великого фактичного матеріалу С. Русова доходить висновку, що тільки досвідчений, щасливий, незалежний у правовому й економічному становищі вчитель буде корисний і для учнів, і для батьків. Ця думка залишається актуальною й на сьогодні, коли вчитель, як і вся освіта в Україні, перебувають у складних соціально-економічних умовах.

С. Русова говорила про те, що вчитель повинен бути відповідальним перед суспільством. Тому до його морального обличчя, ділових якостей вона ставила високі вимоги, насамперед до його інтелектуального рівня. Педагог повинен мати широку загальну і педагогічну освіту, бути психологом і мати знання в галузі того предмету, який викладає. Учитель повинен постійно збагачувати свої знання, багато читати. Цим він утворює свій авторитет.

Отже, ідеал учителя С. Русової, – це професіонал зі сформованим педагогічним світоглядом, творча, національно свідомою особистістю, якій властиві любов до рідної землі, глибоке знання рідної мови, історії, турбота про розвиток літератури, мистецтва, культури свого народу, повага до своєї нації та інших народів.

Отже, аналіз творчої спадщини українських діячів «Просвіт» кінця XIX – початку XX ст. засвідчив, що запропонований ними ідеал учителя – це високоморальна особистість, яка несе відповідальність перед

суспільством за своїх вихованців; особистість віддана своїй справі і служінню народу; досконало володіє тим предметом, який викладає, розуміє його значення у суспільстві. Вчитель-наставник повинен бути тонким психологом у відношеннях зі своїми вихованцями, поважати дитину як особистість, уміти належним чином спрямувати інтелектуальні інтереси й моральні прагнення учнів. На наш погляд, подальшого педагогічного пошуку потребують питання щодо виховного ідеалу у шкільних підручниках українських педагогів-просвітителів кінця XIX – початку XX ст.; виховного ідеалу у громадсько-просвітницькому русі означеного періоду та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Грінченко Б. Д. Твори в двох томах / Б. Д. Грінченко. – К. : Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 633 с.
2. Українка Леся Твори : в 12-ти т. / Леся Українка. – К. : Наукова думка, 1977.
3. Шиманська І. Ф. Питання освіти й виховання у спадщині Лесі Українки / І. Ф. Шиманська. – К. : Радянська школа, 1970. – 112 с.
4. Русова С. Ф. Теорія і практика дошкільного виховання / С. Ф. Русова. – Прага : Сіяч, 1924. – 124 с.
5. Русова С. Ф. До сучасного становища народного учителя / С. Ф. Русова // Світло. – 1912. – Кн. 6. – С. 36–43.
6. Русова С. Ф. З з'їзду учителів / С. Ф. Русова // Світло. – 1914. – Кн. 5. – С. 6–19.